

УДК 811.161.2:373:[39:667-12]

Галина ДОБРЮЛЬОЖА

**ВИГУКОВІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
СВІТОБАЧЕННЯ ТА ЕТНОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦЯ
(на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся)**

В статті розглянуто семантичне та стилістичне функціонування вигуків фразеологізмів, з'ясовано причини появи та умови використання такого виду фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологізм, вигуківий фразеологізм, семантика, структура, мовна (соціолінгвістична, лінгвокультурна) компетенція.

Фразеологія української мови є надзвичайно різноманітною та невичерпною, адже саме за допомогою фразеологізмів характеризуються родинні стосунки і вчинки людей, щоденний побут і трудова діяльність, зовнішність особи та її фізіологічні потреби, фізичні вади і моральні засади представників кожного народу. Саме антропоцентризм у системі творення й функціонування фразеологізмів підкреслюють усі мовознавці; зокрема, фразеолог В. Ужченко зазначає, що «у центрі мовотворчості перебуває людина, відбір і оцінка нею найрізноманітніших реалій та оцінка самої людини»¹.

Фразеологізм є потужним комунікативним елементом у спілкуванні між людьми, це своєрідний етнічний маркер *свій – чужий*, це додаткова інформативність та емоційність.

Фразеологія як сучасна й перспективна лінгвістична наука надзвичайно активно розвивається, постійно оновлюється і збагачується термінологія, розширюються поля фразеологізмів для аналізу, з'являються нові вектори досліджень. Одним із найбільш актуальних напрямків наукових пошуків залишається комунікативний аспект вивчення фразеологізмів, його вплив на людську свідомість і поведінку. В результаті цього впливу виникає:

- мовна компетенція як «здатність породжувати й розуміти правильні мовні повідомлення»;

- соціолінгвістична компетенція «як здатність урахувувати в комунікативній

¹ Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – С. 42.

діяльності соціальні аспекти ситуації спілкування»;

- лінгвокультурна компетенція, що «визначає культурну ідентифікацію мовця, тобто дотримання ним відповідних культурно зумовлених норм, стандартів спілкування»², а також інші види компетенції, без яких неможливе спілкування та порозуміння в соціумі.

У фразеології особливо потужним комунікативним чинником спрямування до адресата відзначаються вигуківі фразеологізми (*далі* – ВФ), оскільки саме вони характеризуються культурно-національною специфікою; містять готові, відтворювані формули спілкування для певного етносу; мають тісний зв'язок з іншими етнокодами українського народу; міцно пов'язують покоління українців між собою в просторі й часі.

На думку українського мовознавця Г. Кузь, «аналіз ВФ української мови в контексті відображення ними етнокультурної інформації доводить, що загалом емоційний світ українців тісно пов'язаний з природовідповідним типом їх світогляду, який має глибоке коріння в язичницькій світоглядній концепції»³.

У статті ми розглядаємо **вигуківий фразеологізм** як сталий емоційний мовний знак, що є реакцією на різні життєві ситуації. ВФ характеризується відсутністю лексичного значення окремих компонентів; тісно спаяною структурою; нарізнооформленістю компонентів; постійною відтворюваністю словесної формули; зрозумілим змістом усього висловлювання; наявністю певного темпу та інтонації; динамізмом та експресивністю висловлювання.

До вивчення ВФ безпосередньо чи опосередковано зверталися українські та зарубіжні мовознавці (М. Демський, В. Ужченко, А. Івченко, Ю. Прадід, Л. Мацько, Л. Куценко, Г. Кузь та інші), пропонуючи різноманітні класифікації цих фразеологічних одиниць – семантичну, структурну, функціональну, проте діалектні ВФ залишалися поза увагою мовознавців. Хоча саме ареальні фразеологізми є джерелом наповнення загальноукраїнського фразеологічного фонду, вони автентичні, найбільш вишукані (чи навпаки – приземлені й вульгарні), незаявлені та неповторні.

Об'єктом нашого дослідження є вигуківі фразеологізми, що використовуються в повсякденному житті мовців Середнього Полісся та суміжних територій, де функціонують перехідні говірки⁴.

Мета дослідження – з'ясувати семантико-комунікативну специфіку ВФ, їхню структуру, вплив зовнішніх чинників на процес їхнього виникнення, а також сферу використання.

ВФ середньополіського ареалу становлять значний пізнавальний та кількісний сегмент у структурі діалектної фразеології; ВФ різняться за комунікативним спрямуванням, добором компонентів, ступенем експресивності.

Відповідно до загально визначених класифікацій вигуківі фразеологізми належать до різних значеннєвих розрядів (проте залежно від контексту та емоційної напруги ВФ можуть переходити з одного розряду до іншого):

- емоційні: *б'єдна ж ти моя голівон'ко!* (Бехи Кр); *от кул'ома іваноўна!* (Олівка Жт); *с'в'ете ж мої м'їли!* (Листвин Ов); емоційні ВФ можуть виражати

² Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – С. 233.

³ Кузь Г. Вигуківі фразеологізми української мови: етнологістичний та функціональний аспекти: автореф. дис. канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 10.

⁴ Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – С. 387-390.

найрізноманітніші людські почуття та емоцій: здивування, заперечення, застереження, запевнення, невдоволення, байдужість, полегшення, незгоду тощо: *бат'ка лисого*// (Сорочень Єм) ‘незгода’; *їей бо прис'єї бо/ не брешу*// (Високе Чр) ‘запевнення’;

- апелятивні – ВФ, якими привертають увагу співрозмовника: *ал'о / гараж*// (Бараші Єм); *гвалт// л'уд'є / сход'тес'а*// (Ласки Нр);

- наказові, які виражають безпосереднє спонування до дії: *їеж / пока рот с'в'єж*// (Кропивня ВВ); *п'єї да їеж / їек хочец':а / а носи / їек можец':а* (Піщаниця Ов);

- етикетні – ВФ, що регулюють культуру привітання, прощання, вибачення тощо (розглядають до п'ятнадцяти різновидів етикетної комунікації): *д'акувати богу*// (Сали Чр); *бог на помоч*// (Дружба Ол); *їак праўду кажете / то моїте рук'і і с'єдаїте до столу*// (Бондари Ов); *целуї ф'ікус/ поливаї бабус'у*// (Вераси Жт);

- побажання: *земл'а пером*// (Ласки Нр); *отака ловис*// (Недашки Мл); *хаї тоб'і риба ї оз'єро*// (Дубники НВ);

- клятви: *а шоб надо мноїу ворони летал'і*// (Повч Лг); *бодаї їа с'в'єту сонца не бачила*// (Листвин Ов); *а шоб мене до вечора живим на лаўц'і положили*// (Бехи Кр); *а шоб мен'і їазик одсох*// (Верлок Рд);

- примовки – це ВФ, що вживаються як супровідні коментарі в певних комунікативних ситуаціях: *с'к'іко тої з'іми / с'ін'т'а/ окт'а / март*// (Білокоровичі Ол) ‘небажання митися’; *по дорог'є пїос побїог*// (Піщаниця Ов) ‘глузлива реакція на російську мову вихідців із села’; *а д'єточк'і*// (Базар Нр) ‘здивування’;

- емоційно-імперативні: *сол' тоб'і ї очи / камен' на гру'д'і*// (Некраші Чр); *хаї ти пропади*// (Сали Чр); *ід'і ти ї пен'*// (Велідники Ов).

У рамках однієї статті детально проаналізувати всі тематичні групи ВФ неможливо, і тому обмежимося розглядом окремих тематичних груп ВФ – емоційно-імперативних (прокльони) та примовок, які мають найбільшу кількість фразеологічних одиниць, варіативність компонентів та рівень експресії. Кожен ВФ цього типу поєднує емоційну та імперативну (наказову) складову, які доповнюють і підсилюють одна іншу, і тому не можуть бути віднесені до розряду чи то емоційних, чи то імперативних ВФ: *хаї ти пропади*// (Вигів Кр) – ‘невдоволення, злість’ і ‘побажання невдачі’; *грошеї ї кожни карман/ здороўїа ї кожни орган*// (Городниця НВ) – ‘добррозичливість’ і ‘побажання достатку й здоров'я’.

Вигукові фразеологізми-прокльони – це емоційно-імперативні формули, які безпосередньо спрямовані до співрозмовника й покликані зупинити мовну чи поведінкову агресію, застерегти від певних учинків, залякати чи угамувати співбесідника.

ВФ цієї тематичної групи характеризуються надзвичайно розгалуженою мотиваційною базою щодо утворення фразеологічних одиниць:

- нашарування давніх міфологем: *та цур їому*// (Іршанськ ВВ); *хан їого беру*// (Верлок Рд); *колом тебе ї земл' у*// (Серби Єм); *скатерт'у дорога*// (Заріччя Ов); *а стоїаў би ти ї чуд'і та див'і*// (Олівка Жт); *сол' тоб'є ї оч'ї/ часн'ік ї зуби*// (Некраші Чр);

- віра у всесильність природи: *гром б'і тебе поб'їў*// (Бондари Ов); *шоб тебе дошч намоч'їў*// (Н.Рудня Ов); *шоб тебе земл'а не нос'їла*// (Бучмани Ол); *шоб теб'є об дорогу к'їдало* (Білокоровичі Ол);

- поклоніння Богу: *даї вам/ божє/ дереўїан'і ног'і і скл'ан'і оч'ї*//

(Н. Борова ВВ); *бодай с'лед запаў*// (Федорівка НВ); *бодай теб'е зем'ла не приї н'ала*// (Черевки Ов); *бодай тоб'і зац'ен'і ло*// (Бехи Кр) – спонукальна частка *бодай* утворилася від сполучення слів *Бог дай*;

- апелювання до нечистої сили: *хаї йому чорт*// (Тхорин Ов); *шоб тебе чорти мел'кнули*// (Високе Чр); *шоб тебе шл'аї трафіў*// (Білки Рм) і *шоб тебе шл'ак трафіў*// (Скочище Бс);

- надсилення хвороб: *хаї тоб'і грец*// (Високе Чр); *беи'іха тоб'е ў ж'івом*// (Бовсуни Лг); *шоб з тебе пари'і пов'ілаз'іл'і*// (Пашини Кр); *т'рас'ц'а його матер'і*// (Словечне Ов); *а хал'ери на вас не було*// (Ласки Нр); *шоб тоб'е б'ел'ма пов'ілаз'іл'і*// (Бучмани Ол); *шоб тебе х'ін'д'а трус'іла*// (Бараші Єм); *х'ін'д'у на тебе*// (Тхорин Ов); *чума би тебе забрала*// (Некраші Чр);

- хворобливий стан: *стогноти б ти найеўса*// (Некраші Чр); *хаї з тебе ст'іл'ки кров'і в'їшло йак з мене с'л'оз*// (Листвин Ов); *шоб тебе на кол'ки брало*// (Б.Криниця Рд); *шоб ти скрут'їса*// (Ласки Нр); *т'епун тебе на йазик*// (Дубники НВ); *шоб тебе у вухах звен'іло*// (Журба Ол);

- каліцтво: *хаї тоб'і оч'і пов'ілазат*// (Українка Мл); *а б'егаў б'і ти ўже темни*// (Листвин Ов); *коб ти н'іде не ход'їў*// (Н.Борова ВВ); *хаї т'ебе рук'і поодривайе*// (Українка Мл); *шоб тебе нав'ік постав'іло*// (Некраші Чр); *шоб ти дубом стаў*// (Бучмани Ол); *хаї тоб'е йазик одсохне*// (Тхорин Ов);

- побажання смерті: *коб ти тр'еснуў*// (Високе Чр); *шоб йому дихан'їя не стало*// (Яблунець Єм); *хаї тоб'і гинец'а*// (Іршанськ ВВ); *шоб ти найеўса та ног'і оддуб'їў*// (Бараші Єм); *шоб ти здох*// (Бехи Кр); *шоб ти до завтра не дождаў*// (Вигів Кр); *а шоб тоб'і дихалку сперло*// (Недашки Мл); *шоб ти ў йаїце заўмер*// (Листвин Ов);

- побажання неприємних фізіологічних дій чи станів: *шоб ти ўсраўса*// (Ласки Нр); *шоб ти на л'удах ўсраўса*// (Повч Лг); *а шоб ти ўс'ц'аўса*// (Листвин Ов);

- вживання непридатної (несвіжої, несмачної) їжі: *шоб ти г'імна найеўса*// (Серби Єм); *аби ти диндери найеўса*// (Троковичі Чр); *шоб ти смоли гарачойі нап'їса*// (Бучмани Ол); *смоли б'і гарачойі тебе ў рот нал'ім*// (Базар Нр).

Певна кількість ВФ-прокльонів мають затемнену мотивацію, однак при цьому кожен фразеологічний вираз містить у своїй структурі негативно марковану лексему-компонент, яка й підказує відповідне емоційне забарвлення: *биї тебе болото*// (Високе Чр); *шоб тебе йад сп'ік*// (Кропивня ВВ); *шоб ти сквоз'зем'лу провал'їса*// (Бучмани Ол); *шоб ти добра не бач'їў*// (Некраші Чр).

Семантика окремих ВФ пояснюється лексемами-оказіоналізмами, які вбудовані в їхню структуру й однозначно трактують загальне значення: *хаї йому абишчо*// (Некраші Чр), де *абишчо* – тобто ‘будь-що, що-небудь’; *н'ечогоўка його бери*// (Журба Ол), де *нічоговка* похідне утворення від *нічого*.

Декілька зафіксованих на території Середнього Полісся ВФ-прокльонів із часом частково змінили компонентний склад і в результаті перейшли з розряду магічних чи імперативних до групи суто розважальних, емоційних. До таких алогічних ВФ належать: *іди ти ў пен*// (Жубровичі Ов); *коб'іле ў трешич'їну*// (Словечне Ов); *шоб тебе ўже муха ўбрикнула*// (Пашини Кр); *шоб тебе певен' копнў*// (Високе Чр); *шоб тебе п'еўн'і скл'ували*// (Дубники НВ); *шоб тебе с'н'ег спалиў*// (Базар Нр); *шоб ти ск'іс*// (Фосня Ов); *шоб тебе гарбуз отелиўса* (Бехи Кр).

Вигуківі фразеологізми-примовки – це супровідні емоційні формули, які використовуються в різноманітних комунікативних ситуаціях і служать суттєвим доповненням до сказаного тексту чи виконаної дії.

ВФ-примовки в структурі діалогічного мовлення містять такі додаткові нюанси значення:

- здивування: *мама караул*// (Сали Чр); *бог його зна*// (Серби Єм); *що за биї йо/ божє*// (Повч Лг); *а д'єточк'ї*// (Базар Нр); *тинду/ ринду*// (Некраші Чр);
- застереження: *але цур*// (Пашини Кр); *борони його божє*// (Бараші Єм); *господ' з тобою*// (Українка Мл); *не доведи божє*// (Кропивня ВВ); *т'єпун тебе на йазик*// (Недашки Мл);
- заперечення: *д'їд'ка лисого*// (Журба Ол); *чорта пухлого*// (Бехи Кр); *чорта з два*// (Серби Єм); *їакого чорта*// (Сали Чр); *бат'ка лисого*// (Недашки Мл);
- відмова: *хаї мене покрас'ат* (Тхорин Ов); *хаї мен'ї суд присудит*//(Сали Чр);
- настанова: *з богом/ парас'у*// (Високе Чр); *з богом/ парас'у/ коли луде трапл'айуц'а*// (М.Цвіля Єм);
- запевнення: *гром мене побєї*// (Вигів Кр); *їей бо прис'єї бо / не брєшу*// (Високе Чр); *хаї у мене йазик одсохне*// (Велідники Ов); *хрєст мене/ божє*// (Черевки Ов);
- запрошення: *сам тїу і вас запрошуйу*// (Бехи Кр); *с'їдаїте/ шоб свати с'їдали*// (Базар Нр); *буд'мо здоров'ї/ н'їуши*// (Н.Борова ВВ);
- вітання до релігійних свят: *даї/ божє/ за год доч'єкат'ї*// (Кишин Ол); *хрєстос воскрес*//; *не їа бїу/ верба бїє/ за тижден' / великден'*; *гарнойі вам пасоч'ї та до нейї коўбасоч'ї*// (Курчиця НВ);
- заздрощі: *куда твоєє д'єло*// (Серби Єм); *куда твоїа вол' а*// (Ласки Нр);
- гаразд: *д'акувати богу*// (Селець Нр); *т'їл'ки б того гора*// (Вигів Кр); *хвалити бога*// (Базар Нр).

У структурі ВФ-примовок переважає апелювання до природних стихій та явищ (*побїї мене гром*//), бога (*ради бога*//), нечистої сили (*чорта лисого*//).

Проаналізувавши основні тематичні групи вигуківих фразеологізмів, можна зробити такі висновки:

1. Вигуківі фразеологізми є оцінними маркерами на різноманітні події, вчинки людей, комунікативні ситуації. Як правило, ця словесна реакція – влучна, коротка, експресивна. ВФ використовуються лише в розмовному жанрі, переважно у формі усного мовлення, існують суттєві обмеження щодо етичного використання багатьох вигуків-прокльонів.

2. Більшість вигуківих фразеологізмів за способом повідомлення думки спонукальні. Всі вони характеризуються відповідним інтонуванням – голос підвищується на логічно виділеному слові, далі знижується і знову в кінці підвищується, оскільки усі ВФ ще й окличні. Додатковими граматичними засобами вираження спонукальності стали присудки у формі наказового способу (*їди ти ї пен*//); присудки у формі умовного способу, проте із значенням наказового (*с'в'єту б'єлого б'ї ти не бач'ї*//); присудки у формі інфінітива із значенням наказового способу (*хвал'їт'ї бога*//); а також частки, що містять спонукування (*хаї, нехаї, бодаї, даї, давай, коб, шоб; бодаї ти терн'ом порос*//).

3. ВФ-прокльони та ВФ-примовки мають чітку кореляцію *тобі – мені: шоб тоб'є йазик одсох*// – *хаї у мене йазик одсохне*//; *гром б'ї тебе поб'ї*// – *гром мене поб'єї*//. Така однозначна прив'язка до адресата чи адресанта, ймовірно, зумовлена вірою в магічну дію виразів-прокльонів на співрозмовника.

4. Чимало ВФ містять цікавий фактичний матеріал щодо давніх вірувань поліщуків: *цур тебе беру*//; *цур тоб'є/ нек то'бе*//; *а хаї йому цур*//; *земл'а пером*//; *бери його лиха година*//; *хаї його лих'її ўхопит*//.

Побажання покійнику *земл'а пером*// сягає корінням сивої давнини, ще язичницьких часів, коли прийнято було вистеляти пір'ям могилу для небіжчика, щоб «у вирії було м'яко».

Лихо в давній українській міфології – це злий дух, що в парі з Бідою ходить

поміж людей, видивляється, де б їм нашкодити. Вислови *лиха година//; бери його лиха година//* вживаються на ознаку нещастя, горя, скрутного становища.

5. В компонентному складі ВФ зафіксовано чимало застарілих та діалектних лексем, що називають рослини (*шиндики* – ‘кольки’, ‘голки’, *диндер* – ‘лобода’); нечисту силу (*цур, чорт, д'ід'ко, лих'її, шл'аї, шл'ак* – два останні найменування чорта запозичені, ймовірно, з півд.-зах. говірок); назви хвороб (*т'р'ас'ц'а, трас'т'а* – ‘лихоманка’, *хин'д'а, х'ін'д'а* – ‘пропасниця’, *грец'* – ‘параліч’, *кол'ки* – ‘невралгія’, *б'еш'їха* – ‘рожа’, *хал'ера* – ‘холера’, *парш'ї* – ‘заразне шкірне захворювання’, *б'ел'ма* – ‘катаракта’, *чума* – ‘смертельна інфекційна хвороба’, *т'епун* – ‘болючий нарост на язичці’).

6. Поліщуки – плоть і кров від своєї землі, вони жили в природі, природою і від природи; завжди мали можливість і бажання спостерігати довколишній світ, аналізувати побачене і реалізувати у слові, зокрема й у фразеологічно-му, наприклад: *шоб под тобоюу земл'а гор'їла// (траслас', трусилас', хиталас'а, гоїдалас'а, провалилас', переверталас')*.

7. Вигуківі фразеологізми несуть у собі дуже потужну енергетику. На сьогодні ВФ-прокльони перетворилися здебільшого на табуйовані вислови, мовці вживають їх дуже обережно й обмежено, оскільки спрацьовує неписане правило «сказав у таку хвилину, а воно збулося». Тож усе частіше використовують не магічні, дієві словесні формули (*хаї ти пропади//; шоб ти ранку не дождаў//*), а більш безпечні вислови, навіть з гумористичним забарвленням (*а ўбїї тебе безроге тел' а//; шоб тебе муха ўбрикнула//; нехай тоб'е лекше//; а їедат вас мух'ї//; хаї йей жаба//*).

Натомість дуже активно в комунікативному середовищі функціонують ВФ-побажання (*хаї тоб'ї риба ї озеро//; бог на помоч//; така ловис' //*; *нехай тобе земл'а буде пухом//*), ВФ-примовки (*боже борони//; господ' з тобоюу//; д'акувати богу//*).

Таким чином, аналіз ВФ середньополіського регіону засвідчив, що стійкі сполуки вигуківого характеру є надзвичайно дієвим фактором комунікативного спілкування; вони є супровідним елементом визначення світогляду українця-поліщука; показують, яким бачить найближче оточення мовець. Вигуківі фразеологізми вказують на рівень культури й освіченості мовця, його психічне та психологічне сприйняття людей і довкілля.

Список скорочень районних центрів Житомирської області

ВВ – В.-Волинський район
 Єм – Ємільчинський район
 Жт – Житомирський район
 Кр – Коростенський район
 Лг – Лугинський район
 Мл – Малинський район
 НВ – Новоград-Волинський район

Нр – Народицький район
 Ов – Овруцький район
 Ол – Олевський район
 Рд – Радомишльський район
 Рм – Романівський район
 Чр – Черняхівський район

Галина Доброльожа
Междоментные фразеологизмы как отображение
мировоззрения и национального сознания украинца
(на материале диалектной фразеологии Среднего Полесья)

В статье рассмотрено семантическое и стилистическое функционирование междоментных фразеологизмов, выяснены причины появления и условия использования такого вида фразеологизмов.

***Ключевые слова:** фразеологизм, междоментный фразеологизм, семантика, структура, языковая (социолингвистическая, лингвокультурная) компетенция.*

Galyna Dobrolyozha
Mezhdometnyh idioms as displaying world and national consciousness of Ukrainians
(based on the dialect phraseology Middle Polissya)

The article deals with semantic and stylistic operation mezhdometnyh phraseology, clarified the causes of and conditions for the use of this kind of phraseology.

***Keywords:** idiom, mezhdometnyh idiom, semantics, structure, language (sociolinguistic, lingvokulturna) competence.*